

ПОЛОЖАЈ СТАРИХ ЉУДИ У ПОРОДИЦИ ИНДУСТРИЈСКОГ ДРУШТВА

Неки стари људи су опседнути страхом од смрти. Код младих има оправдања за такво осећање. Млад човек који има разлога да страхује да ће на бојном пољу погинути, може оправдано осећати горчину при помисли да га могу преварити у односу на најдраже ствари које пружа живот. У старом човеку, међутим, који је упознао све људске радости и туге и који је довршио било какво дело које је имао да испуни у животу, страх од смрти је бедан и срамотан. Најбољи начин да се то превазиђе — тако се бар мени чини — је да ваше интересе постепено проширујете и да их учините мањеличним, све док мало по мало зидови вашег „Его-а“ не устукну и док се ваш живот у великој мери не утопи у универзални живот. Егзистенција сваког људског бића могла би бити слична реци — мала на почетку, уско утиснута између својих обала, она страсно јури преко стена и преко водопада. Постепено река постаје шира, обале се повлаче, воде теку мирније, и на крају, без неког видљивог престанка, оне се уливају у море и безболно губе њихово индивидуално постојање. Човек, који у старости може да схвати свој живот на тај начин, неће патити од страха од смрти, пошто ће ствари о којима се старао наставити да трају. И када са нестанком виталности, клонулоост отпочне да расте, мисао о вечном починку неће бити неугодна. Ја бих желео да умрем док сам још увек способан за рад, знајући да ће други наставити оно што ја више не могу да радим и задовољан на помисао да сам урадио све оно што је било могуће.

(Bertrand Russel, »How to grow old«)

1. Постављање проблема

Стари људи, као и сама породица, деле судбину сваког одређеног друштва. У једначини друштвених односа, са становишта положаја старих особа, постоје три непознате од чијег утврђивања зависи какав ће бити њихов стварни положај. То су: 1. економски, политичко-правни и вредносни систем друштва (изглед глобалног друштва); 2. место, значај и улога породице у социјалној структури, као и садржина и структура самих породичних односа; 3. положај личности у друштву уопште и у породици посебно. Утврђивање сва три елемента заједно може дати потпуну слику о положају старих људи. Циљ овог рада је, међутим, да утврди само други од изложених три елемента, тј. везу породице и старих људи у савременом индустријском, урбаном друштву. О томе какви су међусобни односи по-

родице и старих људи у савременом друштву постоје најмање две научне хипотезе:

1° — *Породица је још увек најчешћи оквир у коме живе и умиру стари људи*, а то значи, да они нису напуштени и остављени да своје последње дане проведу у усамљености, одбачени од породице и друштва;

2° — *Нуклеарна породица је одбацила своје старе чланове* и они до трајавају своје последње дане у изолацији, усамљени и огорчени.

Друго схватање било је доминантно у светској социолошкој и геронтолошкој теорији до педесетих година овог века. Под утицајем Малиновског, Барцеса, Мардока и нарочито Парсонаса, створена је теорија о нуклеарној, двогенерациској породици индустријског друштва, која представља доминантни модел савремене породице и у којој нема места за даље сроднике, па ни за старије генерације. Породица је сведена на родитеље и малолетну односно за самостални живот још неспособену децу. Када деца одрасту, и она напуштају породицу, тако да се тзв. „родитељска породица“ гаси и своди у почетку на усамљене родитеље, а касније само на једног преживелог родитеља, најчешће жену, која остаје и умире сама. Према томе, у односу на нуклеарну породицу, сви остали сродници изван овог микро-нуклеуса, остају на периферији породице и сачињавају тзв. „другостепене зоне“ са којима су везе релативно слабе и временом готово престају. У будућности ће и ове везе сасвим престати. Закључак је песимистички: будућности није ни мало наклоњена старим људима.

У нашој литератури ово схватање заступа М. Живковић. Он каже: „Тако закон еволуције доводи до тога да је савремена породица данас остала само оквир човековог рабања, али не и његове смрти. Чак не и оквир његовог последњег битисања“. Због тога, према М. Живковићу, човек свој последњи период живота и одлазак из њега доживљава као усамљеник. То нарочито вреди за жену, јер је њен животни век дужи од животног века мушкарца. Због тога, „цинично делује сазнање да управо жене — носници живота врсте, буду жртве друштва чији континуитет одржавају“. И даље: „Када се старост човекова ... своди на усамљеност, некадашњу улогу породице нико не преузима на себе, друштво се понаша као незаинтересовани посматрач, стари људи остају препуштени сами себи. А управо друштво је једини кривац за незавидну ситуацију старости. Чак, оно је једино и способно да се јави као наследник ове раније чисто породичне функције“ (1).

Сличан став о томе заузима и Ружа Фирст-Дилић: „У породици данашњице односи генерација битно су различити од оних у породици јучерашњице. Везе између генерација слабе, млади су све више закупљени животом, радом и врлиједностима изван породице и родитељску генерацију неријетко осећају као „терет“. Томе доприноси и чињеница да савремена породица у све мањој мјери може обављати своју функцију збрињавања родитељске генерације у оквиру саме породичне групе. Тако се, старост јавља као проблем генерација, који више није брига само појединаца него је то социјални и економски проблем читаве заједнице“ (А.

(1) М. Живковић, Основне карактеристике градске старе популације релевантне за даљи развој социјалне политике, докторска дисертација, Београд, 1972, стр. 106—107.

Висински, Старачка сеоска домаћинства у СР Хрватској...). Та појава је присутна и у урбаним и у руралним срединама... Истодобно се мењају и породични односи, и то најчешће у правцу лабављења односа између родитеља и деце. Млади се рано осамостаљују, индивидуализирају, а породица се просторно дефундира (услијед просторне мобилности њених, првенствено млађих чланова)". Због тога, Р. Фирст-Дилић разврстава све старе људе у три категорије: 1. породице старих особа које немају потомство (стерилни бракови); 2. породице у којима потомци нису у могућности да издржавају или бар да помажу остареле родитеље; 3. породице у којима се *потомци не желе бринути за остареле родитеље* (подвукла Р. Фирст-Дилић), па ту бригу настоје препустити друштву (2).

Ми смо, такође, у ранијим радовима били блиски овом мишљењу. „Дакле, док је сродство у ранијим периодима играло значајну улогу и често се обим сродства поклапао са обимом породице, данас постоји значајна разлика између сродства и породице. Породица је много ужи појам. Иако је сродство и данас у многим областима живота задржало свој значај, оно га је у многим областима и изгубило. Између ближих сродника (не само између родитеља и деце) постоје и данас нека права и обавезе утврђена законом чак и када они нису чланови породице. Међу тим, све више се смањује и обим права и круг сродника између којих постоје међусобни правни односи (издржавање, наслеђивање). Развитак иде у том правцу да се њихов круг сведе само на сроднике који сачињавају малу, нуклеарну породицу. У којој ће мери сродство изгубити још више од значаја, то не можемо прогнозировать. Симптоме у том правцу имамо у САД и неким другим високоразвијеним земљама, где се прекидају сродничке везе и готово сви контакти чак и између родитеља и деце, браће и сестара, који се често не сусретну дуги низ година. Тиме постепено престаје емотивна веза, која је била основа на којој се сродство одржавало. Прекидом тих веза биће озбиљно угрожена категорија сродства" (3). Иначе, у одређивању самог појма демократске (индустријске) породице, заступали смо становиште да њу сачињавају родитељи и малолетна односно за рад неспособна деца (двогенерацијска, нуклеарна породица) и да је то модел породице који апсолутно доминира у развијеном индустријском друштву. У Југославији формирање овог модела још није довршено, нарочито у неким неразвијеним регионима земље (4).

Насупрот овој научној хипотези, стоји хипотеза да у савременом друштву породица није изолована од оних сродника који се формално налазе ван нуклеарне породице. Чак и знатан проценат родитеља остаје и трајно живи са својом децом, не само у сеоским подручјима, већ и у градским (преко 1/3). Нетачно је такође, према овом мишљењу, да се везе између родитеља и деце кидају и да остају само брачне везе старих људи, када деца заснују сопствену породицу. Није тачно ни тврђење да родитељ остаје потпуно сам када постане удовац односно удовица. Нагомилани

(2) Ружа Фирст-Дилић, Нека питања обавезе дјете према родитељима у сеоским срединама, у књизи „Савјетовање о односу родитеља и дјете у теорији и пракси служби социјалне заштите и правосудних органа“, Загреб, 1971, стр. 412—414.

(3) М. Младеновић, Увод у социологију породице, Београд, „Рад“, 1970, стр. 32.

(4) Исто, стр. 230—231, 271—280, 304. и 305.

подаци из већег броја емпиричких истраживања од 1950. године до данас, показују да се и после напуштања родитељске куће, везе између родитеља и деце настављају и да се углавном продужавају до смрти родитеља. Зато се не може говорити о нуклеарној (двогенерацијској) породици као доминантном моделу. Са становишта сродничке структуре може се говорити о *трогенерацијској*, па чак и о *четворогенерацијској* породици. Стога се може прихватити закључак да и данас доминира бар *модификовани облик проширене породице* (5).

Разлог оваког заокрета у науци о положају старих људи у породици, лежи у чињеници, како то истичу неки социолози и геронтолози, да је у социолошкој литератури до данас много више обрађиван први део породичног циклуса: припрема за брак, избор брачног друга, прве године брака, прилагођавање у браку, односи родитеља и деце, итд. О другом делу породичног циклуса: породица и брак лица средњих година и у старости, релативно је мало писано. У последње време две групе научника скрећу пажњу на породичне и брачне односе у позним годинама живота. То су социолози који се баве породицом и структуром сродничких односа, с једне, и геронтолози заинтересовани за моделе социјалне адаптације и у вези са тим за улогу породице у животу старих мушкараца и жена, с друге стране. Истраживања о првом делу брачно-породичног циклуса, била су најинтензивнија шездесетих година овог века и она трају и до седамдесетих година, мада се јављају све више и радови о другом делу овог циклуса. Треба очекивати да ће следећа декада представљати период старих људи (6). У том смислу треба схватити речи једног научника да је човечанство у XIX веку открило дете односно права детета и да је крајње време да у нашем XX веку открије права старости или да их, боље речено, поново открије (7).

Пред науком се у том правцу постављају озбиљни задаци да са стране проучи емпиричку грађу која се нагомилава и да формулише научну теорију о односу породице и старих људи. Несумњиво је, међутим, да се већ данас морају кориговати нека схватања о природи нуклеарне, двогенерацијске породице и о природи веза које постоје између ње и старих људи. Да би се то постигло потребно је, пре свега, дефинисати неке основне појмове и односе између старих људи и индустријске породице.

II. Биолошки, социјални и демографски критеријуми за утврђивање појма старости и положаја старих људи

У науци не постоји јединствено мишљење који се период људског живота сматра као период старости. У великој мери старост је више индивидуално осећање духа и тела, него одређен, прецизно фиксиран период људског живота. Зато је и речено: „нема старости — постоје само старци“. Ипак, старост је и очигледан биолошки и психолошки феномен

(5) Lillian E. Troll, *The Family of Later Life: A Decade Review*, *Journal of Marriage and the Family*, vol. 33, No. 2, May 1971, pp. 263—264. i 265.

(6) Исто стр. 264.

(7) H. Wolterreck, *Старост је други дио живота*, Стварност, Загреб, 1964. стр. 190.

и са тог становишта, геронтологија је други део животног циклуса поје динца поделила у три периода: а) *сенесенцијум* (од 40 до 60 год.) — временска претходница старости; б) *сенијум* (од 60 до 80 год.) — стање старости у коме се свака индивидуа налази; в) *сенилност*: то је индивидуално стање и независно од година ⁽⁸⁾.

Према неким другим поделама другог периода животног циклуса, разликује се *средње доба* (од 45 до 64 године) *рани период старости* (од 65 до 74) и *старост изнад 75 година* (позна старост) ⁽⁹⁾.

Ако се старост посматра у односу на циклусе породичног живота, неки писци разликују: а) период када деца напуштају родитељску породицу (45—59 год.); б) период после изласка деце из породице у коме се, по правилу, родитељска породица своди на брачну групу (59—75); в) период када родитељ остаје сам, после смрти брачног друга (преко 75 год.) ⁽¹⁰⁾.

Са становишта професионалне активности старих људи извршена је подела на: а) период касне зрелости (45—54); б) предпензионерски период (55—64); в) рани пензионерски период (65—74); г) касни пензионерски период (после 75. године) ⁽¹¹⁾.

Ових неколико примера показују да није могуће прецизно утврдити *почетак старости*, јер се мишљења научника о томе сасвим не подударaju. Зато би било потребно одредити се за једну од наведених година: 60 или 65. С обзиром да се у истраживањима која смо проучавали, употребљавају обе старосне границе, то питање морамо оставити отворено док се истраживачи старости не договоре и не уједначе свој став.

Друго питање јесте однос између *пост-родитељског периода* и *периода старости*, јер се они очигледно не морају поклапати. Пошто се данас у развијеним индустријским земљама све раније ступа у брак (просек за младића 22 за девојку 18 година), ^(11а), то су родитељи још увек релативно млади када њихова деца напуштају „породични дом”. Зато и неки амерички социолози узимају да тај период почиње у 45-тој и траје до 55 а најкасније до 59. године. Могуће је, стога, да тај први период изласка деце из родитељске породице не само да није тежак за родитеље већ и да је најсретнији период у животу родитеља (о томе видети под V овог рада). Тек касније, са наступањем праве старости (сенијума) и са јављањем здравствених и материјалних проблема родитеља, долази до потребе интензивније међугенерациске сарадње и узајамне солидарности.

Значајно је и претходно питање: у којој мери категорија старих људи у савременом друштву представља аутономну демографску скупину и да ли и по својој квантитативној заступљености захтева посебну друш-

(8) М. Живковић, исто, стр. 10.

(9) Ову и сличне поделе заступају неки амерички социолози и геронтолози, као и Америчка асоцијација народног здравља.

(10) Ова је подела такође у основи прихваћена од већине писаца са мањим варијацијама у погледу дужине трајања појединих периода, нарочито првог: „деца напуштају породицу” (*launching stage*), који по неким траје од 45, до 54, (Томпсон и Стрејб), а такође и у погледу последњег периода (према Хилу он почиње са 77 година). Ми сматрамо да је ова подела најподеснија, па ћемо је применити у овом раду.

(11) Thompson, W. and Streib Gordon „Meaningful in a Family Context, pp. 177—211 у књизи R. W. Kleemeier, Aging and Leisure, New York, 1961.

(11а) J. Mogeу, Реферат на VI интернационалном семинару за истраживање породице, Социологија, Београд, 1961, бр. 3—4, стр. 197—198.

твену пажњу измену досадашње демографске, социјалне, економске и породичне политике? Несумњиво је да број старих људи у индустријском друштву рапидно расте. Старост постаје све присутнији феномен. Стара популација представља све већи део укупног становништва. Популациону експлозију прати „сенектуциона“ експлозија, тј. нагли пораст удела најстаријих генерација у укупној популацији. Рачуна се да данас у свету живи око 150 милиона особа старијих од 65 година. С друге стране, продужава се просечан век човека: од 33 године у старој Грчкој на близу 70 година у индустријским земљама. Све је већи број стогодишњака, метузалема, који се одржавају у животу захваљујући много повољнијим условима живота и развоју модерне медицине. Такође се смањује смртност уопште, а расте могућност да много већи број лица доживи дубоку старост.

Повећање броја старих људи веома је видљиво и у Југославији, као и могућност да се доживи дубока старост. Неколико података указаће на ову појаву:

а) *Процент становника старих 60 и више година у укупном становништву у годинама пописа становништва: 1921. и 1971. године.* У Југославији је 1921. године лица старијих од 60 година било 8,7%, а 1971. према проценама више од 12%. По републикама слика је слична сем за СР Македонију; БиХ: 5,6% према 7,7%, Црна Гора: 9,8%—11%; Хрватска: 8,8%—14,8%; Македонија 11,1%—8,8%; Словенија 10,3%— (непознато) — 1961. године било је 12,3%; Србија: 8,4%—12,9% (укупно); Србија — уже подручје: 8,5%; Војводина; 9,5%—14,8%; Косово; 3,6%—7,1% (12).

б) *Поред 12% од укупне популације, стари људи представљају 18% од политички активног становништва у нашој земљи.* Ако се садашњи трендови наставе, предвиђа се да ће за 25 година стара популација представљати око 1/4 од укупне политички активне популације. Због тога се ова популација никако не може третирати само као биолошка скупина, већ као релативно хомогена социјална група-слој, који тражи своја права и свој друштвени опстанак (13).

в) „Повратак“ старих на друштвену позорницу изазвао је многе непредвиђене тешкоће. Друштво и његове институције нису спремно дочекали овај догађај. Зато се стиче утисак да се индустријско друштво и стари људи налазе у односу међусобне отуђености. У суштини питање се своди на социјални положај старих људи у друштву, на проблем класне диференцијације која највише погађа старе, јер су они *најсиромашнија, најнеобразованија и најизолованија* структура друштва. Они имају и многобројне специфичне проблеме *здравствене, социјалне и емоционалне* природе. На вредносном плану — друштво се удаљило од правих хуманистичких циљева у односу на старе, због чега *делимитично и идеологија и политика, право, па чак и наука нису увек одговорили на фундаментална питања смисла људске egzистенције у старости.* Ово утолико пре што су виши стандард и медицина продужили човеков живот, али му нису про-

(12) Подаци за 1971; према попису становништва, обрадиле Боса Пилепић и Љилјана Тацовић, сарадници Института за социјалну политику у Београду.

(13) Према М. Живковићу, исто, стр. 19. и 97—98.

дужили младост, нису му обезбедили услове за личну срећу и удобну старост. Није толико страх од смрти, о коме пише Расел, примарни проблем старости, већ страх од живота, од бедног краја са којим човек мора да оконча свој овоземаљски живот.

г) Демографско старење свих индустријских земаља захтева радикалну преоријентацију и преиспитивање свих елемената социјалне, економске, едукационе и здравствене политике. Треба дати одговор и наћи решење за питање: *какво је место старе популације (градске и сеоске) у укупној друштвеној (материјалној, биолошкој и духовној) репродукцији становништва?* Одговор не треба да садржи само хуманистичке захтеве, већ и чисто практичне, рационалне. У старим људима сконцентрисана је огромна неискоришћена снага искуства, животне мудрости, па и стечених знања и све се то може искористити у корист друштвеног прогреса. Тиме би било решено и једно од најтежих питања старости, а то је проблем социјалне изолације старих, њиховог дезангажовања, осећања усамљености и напуштености. Друштвена активност старих генерација, ако би била исправно усмерена, могла би решити и ово најосетљивије питање и учинила би старост лепшом и садржајнијом. Заиста, усамљеност и дезангажованост, од чега пати велики број старих, последица је неактивности и досаде, која испуњава последње дане страхом од смрти и размишљањима о промашености живота.

д) *Положај старих погоршан је и због преображаја савремене индустријске породице.* Њихова социјална изолација све више се допуњује њиховом породичном изолацијом. Као што смо видели, индустријска породица тежи да се структурно и садржински атомизује и да се реорганизује око врло уског породичног језгра које сачињавају родитељи и њихова малолетна деца. Ова структурна дезинтеграција очигледна је и у Југославији, што се може видети и из приказа просечног броја лица на једно домаћинство за Југославију у годинама пописа становништва: 1921. — 5,10, 1931. — 5,14, 1948. — 4,37, 1953. — 4,29, 1961. — 3,98, 1971. — 3,80. Подаци по социјалистичким републикама за 1971. годину показују врло различите ступњеве у процесима структурне дезинтеграције породице: БиХ — 4,39, Црна Гора — 4,21, Хрватска — 3,42, Македонија — 4,67, Словенија — 3,34, Србија (укупно) — 3,75, Србија (у же подручје) — 3,62, Војводина — 3,17, Косово — 6,59 (14).

Према томе, сужавање самог породичног нуклеуса евидентно води и ка породичној изолацији старих и они остају све чешће ван „нуклеарне“ породице. Ова очигледна чињеница била је непосредни повод за тврђење да породица дефинитивно и неопозиво одбацује своје старе чланове и да они остају сасвим изван породице када њихова деца заснују своју нову породицу. Међутим, остало је још увек нерешено питање: *да ли и у којој мери структурна атомизација породице неминовно одмах води и ка садржинској емоционалној атомизацији, тј. ка потпуној индивидуализацији мале породице.* Другим речима, да ли ови законити процеси доводе и до прекидања свих веза између генерација, или још увек остају значајни:

(14) Податке према попису становништва за 1971. годину припремиле Босиљка Пилепић и Љиљана Тацовић.

облици кооперације међу њима. На то питање покушаћемо да дамо одговор у овом раду.

За утврђивање односа старих људи и „нуклеарне“ породице индустријског друштва, потребно је установити четири групе веза: а) статичким пресеком породице и сродничких група утврдити *типове породица* и елементе за утврђивање степена интерекција између одговарајућег типа и сродничке структуре изван породице, у првом реду према родитељској групи; б) у овом пресеку утврдити значај мушке, с једне, и женске лозе, с друге стране, као чиниоце породичне и сродничке трансмисије (критеријум према полу); в) извршити динамички пресек породичног животног циклуса и утврдити степен корелације између породице родитеља и породице одрасле деце у одређеним фазама животног циклуса; г) утврдити значај класног момента у односима старе, средње и младе генерације и то како у оквиру одређених друштвених слојева тако и с обзиром на разлике између слојева.

III. Статички пресек породичних типова и међугенерациски контакти

Под утицајем наведених познатих англо-америчких социолога вршена је типолошка класификација породица на: а) *малу (нуклеарну) породицу* која је типична за савремено индустријско друштво (*nuclear family*); б) *проширену породицу*, која је типична за преиндустријско друштво (*extended family*); в) *велику породицу*, која је нарочито типична за предцивилизована друштва (*joint family*) и г) *клан, генс*, као облик који је претходно породици (са овим последњим обликом се многи не слажу, тврдећи да је и у оквиру њега постојала било велика, било проширена породица).

Тврђење да у савременом друштву доминира нуклеарна породица данас многи оспоравају. Уместо једног облика сада неки писци предлажу постојање три модела индустријске породице:

а) *Иzolована нуклеарна породица (isolated nuclear family)*. Она постоји ако нуклеарна група не живи у непосредној близини крвних и других сродника, нити помаже сроднике било на који начин;

б) *Модификована проширена породица (modified extended family)*, постоји ако су сродници просторно удаљени од нуклеарне групе, али помажу једни друге (било на који начин);

в) *Проширена породица (extended family)* постоји када сродници живе заједно или близу једни других и ако такође помажу једни друге (14а).

Истраживања и у нас и у свету показала су да је број „проширених“ породица и „модификованих“ проширених породица још увек прилично велики. Тако, према М. Живковићу, у градској популацији коју је испитивао, 51% старих лица живи у истом домаћинству са децом или сродницима. Од тога брачни пар родитеља живи са децом у 26%, родитељ без брачног друга живи са децом у 19% и сам родитељ (без брачног друга)

(14а) A. C. Kerckhoff, „Nuclear and extended family relationships: Normative and behavioral analysis“ у едицији E. Shanas and G. Streib, „Social Structure and the Family“, 1965.

живи са рођацима у 7%. Потпуно самих старих лица је 19%, а заједно са брачним другом без деце и сродника 29% (15). У нашој земљи, број тро-генерацијских и четворогенерацијских породица у сеоској подкултури је чак много већи, али је доста висок и проценат „старачких домаћинстава” — напуштених старих родитеља. Сасман (Sussman) у својој студији о породици у Кливленду, тврди да је 85% домаћинства интегрисано у проширену породицу због близине становања (16). Према Јумансовој (Youmans) студији о селу у држави Кентаки, САД, (627 старих са сеоског и 609 старих са градског подручја), 44% старих лица живи са децом у истом домаћинству (17). Е. Шанас (Shanas) је у истраживању положаја старих у САД дошла до сличних резултата: 36% старих родитеља изнад 65 година живи заједно са децом у истом домаћинству (18).

Резултати упоредног истраживања за пет земаља, у коме је учествовала и Југославија (Институт за социјалну политику у Београду), у основи се не разликује много од наведених. Укратко ћемо дати приказ за Данску, В. Британију, САД, Пољску и Југославију. Приказ ће обухватити две категорије старих људи: а) који имају живог брачног друга и са њим живе у заједници; б) удовци (удовице) и разведени. Поред ове две категорије, праћена је и трећа: неожењене односно неудате старе особе.

— *Ожењени стари људи* (изнад 65 година) живе: а) *Данска*: само са брачним другом — 82%; са удатом ћерком — 0%; са ожењеним сином — 1%; са дететом које није у браку — 13%; са другим лицима — 4% (у 18% стари брачни пар живи са неким у домаћинству); б) *Велика Британија*: само са брачним другом — 68%; са удатом ћерком — 4%; са ожењеним сином — 1%; са дететом које није у браку — 22%; са другим лицима — 6% (у 32% случајева стари брачни пар живи са неким у домаћинству); в) *САД*: само са брачним другом — 79%; са удатом ћерком — 1%; са ожењеним сином — 1%; са дететом које није у браку — 12%; са другим лицима — 7% (укупно 21% старих брачних парова живи са неким

(15) М. Живковић, исто, стр. 118, табеле 2.

(16) М. Sussman, „Intergenerational family relationships and social role changes. in middle age”, *Journal of gerontology*, 15 (1) — 71—75. Sasman је о овом питању објавио још неколико радова у 1962, 1965. и 1968. години у којима је износио резултате својих истраживања о старој и средњој генерацији у Кливленду 1961—62. године.

(17) Е. G. Youmans, *Aging Patterns in a Rural and Urban Area of Kentucky*”, University of Kentucky Agricultural Experiment Station, 1963. Према резултатима овог истраживања извршеног 1959., а објављеног 1963. и 1967. 80% старих људи има живу децу, 92% има живе крвне сроднике (у чистим сеоским подручјима чак и више).

(18) Е. Shanas, је са групом истраживача истраживала положај старих људи у три развијене индустријске земље: Данска, Б. Британија и САД. У ствари у овом истраживању учествовале су још и Пољска и Југославија, али су резултати истраживања у овим земаљама тек касније објављени. За Југославију они још увек нису потпуно обрађени. Предстоји обрада студије под називом: „Остарели у Југославији” (Институт за социјалну политику у Београду, руководилац југословенског пројекта др Ив Недељковић, научни сарадник Института). Засада су обрађене само аналитичке табеле, Књига I и Књига II у којима су дати подаци за Југославију (Књига I) и Упоредни приказ за пет земаља: Данска, В. Британија, Пољска и Југославија (Књига II). Ми смо у овом раду користили неке податке из наведених табела, употребљујући положај старих у ових 5 земаља. Студија коју је обрадила Е. Shanas, носи наслов „Older People in Three Industrial Societies” New-York, 1968. Поред тога, Е. Shanas је објавила сама или у сарадњи са другима од 1960. до 1965. године већи број радова о старима и о односу породице и старих у САД.

у домаћинству); г) *Пољска*: живи сам — 1%; само са брачним другом — 48%; са удатом ћерком — 11%, са ожењеним сином — 11%; са дететом које није у браку — 19%; са другим лицима — 10% (укупно са неким у домаћинству живи 51% старих брачних парова); д) *Југославија*: само са брачним другом — 50%; са удатом ћерком — 2%; са ожењеним сином 10%; са дететом које није у браку — 31%; са другим лицима — 7% (укупно 50% старих брачних другова живи са неким у домаћинству);

— *Удовац (удовица) и разведени* — старији од 65 година живи: а) *Данска*: сам — 62%; са удатом ћерком — 4%; са ожењеним сином — 4%; са дететом које није у браку — 16%; са другим лицима — 14%; б) *В. Британија*: сам — 43%; са удатом ћерком — 17%; са ожењеним сином — 6%; са дететом које није у браку — 23%; са другим лицима — 11%; в) *САД*: сам — 49%; са удатом ћерком — 12%; са ожењеним сином — 4%; са дететом које није у браку — 20%; са другим лицима — 15%; г) *Пољска*: сам — 29%; са удатом ћерком — 23%; са ожењеним сином — 18%; са дететом које није у браку — 17%; са другим лицима — 12%; д) *Југославија*: сам — 32%; са удатом ћерком — 15%; са ожењеним сином — 13%; са дететом које није у браку — 36%; са другим лицима — 14%.

— *Неожењене односно неудате старе особе* (њихов број се креће до 10% од укупне старе популације): а) *Данска*: живи сам — 55%; са дететом које је у браку или није у браку (у даљем тексту: „са дететом”) — 4%; са крвним сродницима — 22%; са другим лицима — 19%; б) *В. Британија*: живи сам: 43%; са дететом — 2%; са сродницима — 38%; са другим лицима — 17%; в) *САД*: сам — 39%, са дететом — 0%; са сродницима — 47%; са другима — 15; г) *Пољска*: сам — 39%; са децом — 5%; са сродницима — 46%, са другима — 10%; д) *Југославија*: сам — 36%; са дететом — 12%; са сродницима — 3%; са другима — 49%.

Рекапитулација ових истраживања даје занимљиве податке:

— Знатан је број ожењених (удатих) старих особа који живе само са брачним другом (од 48% од свих старих брачних парова — у Пољској, до 82% у Данској). Број оних брачних парова који са неким живе у домаћинству креће се од 18% у Данској до 51% у Пољској. Југославија је доста блиска Пољској.

— Број удоваца (удовица) и разведених старих људи који живе сами креће се у распону од 62% у Данској до 29% у Пољској, а број оних који са неким живе, опет, од 28% у Данској до 71% у Пољској. И овде је Југославија најближа Пољској.

— Неожењене (неудате) старе особе деле сличну судбину, али је овог пута Југославија на крајњој дистанци од Данске; у Данској 55% живе сами, а у Југославији — 36%. Обрнуто: са неким живи 45% у Данској и 64% у Југославији. Треба запазити да овде разлике нису тако драстичне као у два претходна случаја. Такође је занимљиво да су САД и В. Британија као врло развијене индустријске земље увек у средини између екстремних показатеља за Данску и Пољску односно Југославију. Међутим, за Данску је карактеристично да овако драстичну структурну атомизацију породице не прати и садржинска атомизација, на шта указују и многи писци, истичући да у Данској родитељи по правилу станују у бли-

зини своје деце, тако да су њихови контакти врло интензивни и емоционалне везе доста снажне (19).

Други део питања односи се на интензитет, на врсте и садржину (квалитет) интеракција између старих људи, који живе одвојено од своје деце — било као самци, било заједно са брачним другом — са генерацијом потомака (децом, унучима и др.). Да би се верификовала или одбацила теза о „прошерној” и „модификованој проширеној” породици, у науци се употребљавају разрађени методолошки приступи. Најчешће се утврђује неколико полазних елемената помоћу којих се мери интензитет односа између родитељске породице и породице одраслих синова. Они се употребљавају и за мерење односа између осталих сродника. То су:

а) *Близина становања*, која се сматра једним од најзначајнијих чинилаца интеракције. Географска удаљеност мери се више функционално него у апсолутним размерама. У градским подручјима, већина научника узима следећу скалу за родитеље.

- живи у оквиру истог домаћинства или у оквиру исте зграде;
- станује у оквиру истог стамбеног блока;
- станује на одстојању које старија особа може прећи пешице;
- станује на пола сата вожње аутобусом у оквиру истог града;
- станује у оквиру ширег градског подручја — више часова вожње аутобусом (око 100 миља);
- изван погодне удаљености аутобуске вожње (20).

Учесталост личних контаката је обрнуто сразмерна са удаљеношћу.

Упоредни приказ близине становања родитеља старијих од 65 година и њихове деце моћи ће да се види из података за пет земаља: Данску, В. Британију, САД, Пољску и Југославију: а) у истом домаћинству са дететом живе: Данска — 20%, В. Британија — 42%, САД — 28%, Пољска — 60%, Југославија — 61%; б) на одстојању од 10 минута путовања или мање: Данска — 32%, В. Британија — 24%, САД — 33%, Пољска — 12%, Југославија — 12%; в) на одстојању од 11 до 30 минута путовања: Данска — 23%, В. Британија — 16%, САД — 16%, Пољска — 8%, Југославија — 8%; г) на одстојању већем од 30 минута путовања: Данска — 25%, В. Британија — 18%, САД — 23%, Пољска 12%, Југославија — 19% (21).

Ови подаци убедљиво показују да је у Пољској и Југославији (у градском и сеоском подручју заједно) још увек доминантна проширена породица, док је у Данској, САД и Великој Британији, она у мањини, али је зато изгледа доминантан облик „модификоване проширене породице” јер висок проценат деце живи у релативној близини родитеља (око 50% на удаљености до 30 минута путовања). То указује да и овде контакти нису ретки. Потврду за ову претпоставку налазимо у подацима о последњем виђењу оба родитеља и бар једног детета: у преко 50% случајева родитељ који живи са брачним другом виђа своје дете сваког дана у Дан-

(19) Институт за социјалну политику у Београду, „Old People in Yugoslavia”, analytical tables, book II, International Comparative Tables (Denmark, Great Britain, USA, Poland, Yugoslavia), Београд, 1970 (VI—16 и VI—17).

(20) Видети L. E. Troll, исто, стр. 265.

(21) Институт за социјалну политику, исто, VII—7.

ској, САД и В. Британији, а у око 28% случајева од 2—7 дана, док само у око 7% случајева између 30 дана и 1 године. Још је повољнија ситуација када родитељ живи сам, јер се контакти (свакодневни) са њим повећавају за неколико процената ⁽²²⁾.

б) *Интензитет интеракција* (учесталост контакта) мери се на више начина. Најважнији облици интеракције јесу непосредни лични сусрети (посете, виђења и сл.). Поред њих, неки научници мере интеракције и бројем упућених писама и бројем телефонских разговора. Лични сусрети могу бити: дневни, недељни, месечни и нередовни, спорадични. Они могу бити такође у виду заједничких излета, заједничког коришћења годишњег одмора итд. Телефонски разговори могу бити сличног интензитета као и лични сусрети, нарочито ако су родитељи и деца географски удаљени. Контакти путем писама могу се исто тако мерити њиховом учесталошћу.

Лични контакти и њихова учесталост могу се прецизније видети из података за пет наведених земаља. Родитељ односно родитељи који живе одвојено од своје деце, видели су бар једно дете: а) истог или претходног дана: Данска — 53%, В. Британија — 47%, САД — 52%, Пољска — 64%, Југославија — 51%; б) пре 2 до 7 дана: Данска — 27%, В. Британија — 30%, САД — 26%, Пољска — 13%, Југославија — 20%; в) од 8 до 30 дана: Данска — 12%, В. Британија — 13%, САД — 9%, Пољска — 9%, Југославија — 16%; г) од 30 дана до 1 године: Данска — 6%, В. Британија — 7%, САД — 10%. Пољска — 10%, Југославија — 9%; д) више од једне године: Данска — 2%, В. Британија — 3%, САД — 3%, Пољска — 4%, Југославија — 4% ⁽²³⁾.

Као што се види, лични контакти су у свим земљама доста интензивни и готово да нема разлика међу земљама сем делимично Пољске у погледу свакодневних виђења родитеља и деце, где је бројност нешто већа. Немамо података из ових пет земаља за остале облике интеракција (телефонски разговори, писма и сл.) и вероватно је да би разлике овде биле веће између земаља у зависности од степена урбанизације, писмености, опште културе и слично.

Према подацима само за Југославију, на основу истраживања Института за социјалну политику у Београду (Остарели у Југославији, књига I, Београд, 1970. табела 4/16), врло је мали степен међугенерациске интеракције путем писама. Сличан је случај и у погледу писања пријатељима и осталим сродницима. Међутим, значајне су разлике у том погледу између села и града. Ево неколико података о одговорима на питање да ли пишу писма. Стари људи са села не пишу, јер не могу у 63%, а у граду у 32%. Не пишу јер немају коме: село 11%, град 10%. Не желе да пишу: село 5%, град 6%. Само 21% пишу стари у селу, а 52% у граду. Укупно 30%. Занимљиве су разлике према полу у категорији оних који не могу да пишу: село — мушки 49%, женски 74%; град: мушки 22%, женски 40% ⁽²⁴⁾.

в) *Економска међузависност* огледа се у степену међусобне помоћи у оквиру „проширене” породице. Према облику она може бити:

(22) Видети табеле Института за социјалну политику, VII—10, VII—14, VII—13, VII—9.

(23) Институт за социјалну политику, VII—10.

(24) Институт за социјалну политику, Остарели у Југославији, књига I, 4/16.

- помоћ у новцу или у поклонима (или у оба вида паралелно);
- помоћ у вршењу услуга (чување деце, куповина, чишћење и уређење стана и др.).

Према правцима она може бити: *једносмерна* и *двосмерна*. Једносмерна је када се креће од деце према родитељима или од родитеља према деци. Уместо родитеља, а често и паралелно са њима, учествују и унуци, или и други сродници, било као даваоци, било као примаоци помоћи. Двосмерна давања или услуге су када се крећу у оба правца.

Упоређивање односа у пет наведених земаља о томе колико родитељи помажу своју децу (и унуке), а колико од њих примају помоћ, указује на постојање извесне узајамности у давањима и примањима. Тешко је са сигурношћу утврдити тачну корелацију о њиховом међусобном односу, али је постојање бар релативног еквивалента очигледно. Истина, М. Живковић не дели ово мишљење. Он сматра да не постоји равнотежа између оног што су деца примала од родитеља и онога што им у старости пружају. Амерички социолози су у томе подељени. Већина сматра да је била заблуда да се помоћ креће само у једном смеру: деца — родитељи. У сваком случају кретање је двосмерно и помоћ родитеља деци чак премашује помоћ која се креће у супротном смеру. Други сматрају (на пример, Олдос и Хил (Aldos i Hill) да су родитељи ипак већи примаоци помоћи него даваоци. О томе ће нешто више бити речи у каснијем излагању.

г) *Квалитативни интензитет (дубина) веза* између родитеља и деце представља врло значајно обележје и треба да одговори на питање о степену емоционалне везаности и солидарности. То су квалитативна обележја генерацијских односа и она се мере тиме што се испитују:

- врсте односа и веза између чланова проширене породице;
- породични вредносни систем;
- степен породичне солидарности ⁽²⁵⁾.

Ради прецизнијег утврђивања дубине ових веза, оне се упоређују најчешће *између родитеља и деце*, *између осталих крвних сродника* и *између пријатеља*. Према неким истраживањима редослед је следећи: *родитељи, пријатељи, крвни сродници*. Многи социолози истичу (на пример Шор (Schorr) да родитељи имају много већу потребу за афекцијом и потребу да се носе својом децом, него што очекују помоћ од њих ⁽²⁶⁾ У сваком случају, емотивна садржина сродничких односа је знатно дубља и снажнија него што се то раније мислило. Она је, истина, условљена делимично класном припадношћу, економским положајем сродника, близином становања, културним моделима, разликама у полу и степену средства, итд. али сложена мрежа сродничких интеракција је очигледно још увек снажан чинилац друштвених релација појединаца и значајан основац у случајевима економских или емоционалних криза.

⁽²⁵⁾ L. E. Troll, исто, стр. 267—268.

⁽²⁶⁾ A. Schorr, *Filial Responsibility in the Modern American Family*, Washington, D. C., Social Security Administration, Department of Health, Education and Welfare, 1960.

IV. *Значај полне припадности у трансмисији породичног континуитета*

Положај мушкарца и жене у старости није исти. Нису исте ни породичне везе родитеља са њиховом децом и са осталим сродницима. Највећи број истраживања показује да је жена много више него мушкарац преносилац породичног континуитета и кохезивни фактор сродничких односа. Сем тога, знатно су дубље везе по женској линији (мајка и ћерка, сестра и сестра, итд.), него што је то случај са мушкарцима. Међутим, жене имају и ту судбину да на крају најчешће остану потпуно саме. Неколико података из најпознатијих истраживања показаће значај полне припадности у генерацијским и уопште сродничким односима.

Једно дубинско истраживање на 20 „обичних“ породица у Лондону, дало је занимљиве резултате. Истраживање је показало да је степен сегрегације у брачним улогама у непосредној вези са степеном односа породице према спољном свету, са мрежом веза изван породице. Наиме, породице у којима је висок степен сегрегације у улогама муж — жена, постоји висок степен повезаности са мрежом друштвених односа изван породице: сродницима, пријатељима, суседима. Породице у којима су улоге муж — жена релативно заједничке (у обављању породичних задатака), мрежа односа са спољним светом је дифузна, расута: одржавају се односи само са неким сродницима, суседима, пријатељима. Између ова два екстрема постоји низ прелазних облика у зависности од степена сегрегације у односима муж — жена. Ова сегрегација изазива и драстичну поделу у контактима мужа и жене, са мушким и женским сродницима. Важи правило: „Мужевима имају пријатеље, жене сроднике“ и „жене немају пријатељице, оне имају маму“. У овом моделу драстичне сегрегације у улогама муж — жена, везе жене са њеном мајком врло су присне. Оне се посећују готово сваког дана. Њерка води и децу са собом. Она, њене сестре, њена мајка, мајчине сестре и мајчина мајка (када је још у животу) представљају значајну групу, помажући се међусобно у кућним пословима, у чувању деце и у пружању материјалне помоћи у случају кризе. У мрежи ових сродничких односа постоји нуклеус који сачињавају: *баба, ћерке и ћеркине ћерке*. Овај нуклеус би се чак могао назвати „организована група“. У овом моделу очекује се од припадника ове групе она помоћ која се у другом екстремном моделу (улоге муж — жена заједничке), очекује од мужа. У овом другом случају, није иста дубина односа ћерка-мајка-баба. Ипак, и овде су жене активније у одржавању сродничких односа него мушкарци. Овде има више и сукоба између родитеља и деце. Ако до тога дође, већа је солидарност са брачним другом него са родитељем. Много су слабији контакти и са осталим сродницима. Сродници не живе у близини, већ су расути по целој земљи, за разлику од претходног модела. Приснији односи се одржавају само са родитељима, нарочито поводом рођења детета, када се „проширена“ породица окупља. Међутим, рођење детета представља и почетак слабљења емоционалних веза са родитељима, мада се контакти могу увећавати због деце. Зато постоје и практични разлози: родитељи су пожељни да чине услуге унуцима (27).

(27) Elisabeth Bott, „A Study of Ordinary Families“, у књизи *Studies of the Family*, volume I, 1956, Tübingen, pp. 29—65.

И многа друга истраживања указују на значај „женског клана“ у међугенерациским односима. Истраживање у Канзас Ситију потврдило је да су везе између жена чвршће; везе између сестара су дубље чак и од односа брачних другова у средњој класи средње генерације (28). Адамс је у студији о сродству доказао да су односи мајке и ћерке приснији, него мајке и сина. Веза ћерке са оцем заснива се више на вредносним ставовима и очевом професионалном статусу. Односи са мајком заснивају се на личном статусу, али разлика у статусу не утиче на личне ставове. Много је већа повезаност жена и са осталим сродницима (29). До сличних закључака дошао је и Р. Хил: ћерке више посећују родитеље, али синови живе у тешњим везама са старијима. Трансмисија по линији пола врши се на следећи начин: мушкарци наслеђују стручну и професионалну оријентацију; жене следе верски континуитет и стечена понашања (30). Одржавање већих интеракција по женској линији потврђује и Розенбергова студија о радницима од 49 до 79 година (31). Са становишта економских односа. Сасман је утврдио да синови више примају новчану помоћ, а ћерке више услуге (32).

Истраживања су даље показала да много више остарелих мушкараца живи у породици, него остарелих жена. Као разлози наводе се: жене живе дуже, ређе се преуђају (има више неударних старих жена), генерацијска трансмисија по мушкој лози значајнија је од трансмисије по женској лози, мушкарци више теже да живе са сродницима, итд. Сем тога, када остану удовци, мушкарци много чешће ступају у други брак. То потврђује и студија Мек Кејна (Mc Kain-a) о браку (1969): удовци су се оженили после нешто мање од три године, удовице се удале после више од 7 година (анкета је обухватала старије људе који су у другом браку; младожење старије од 65, невесте од 60 година). Према овом истраживању 74% брачних парова су задовољни, само 6% нису задовољни. Разлог је што многи познају једни друге дуже времена, тако да одају утисак као да су стари брачни другови (33).

Међутим, све старе жене немају срећу да се поново удају, као уосталом ни сви стари мушкарци. Ипак, проценат усамљених старих жена је много већи: у САД — 75—80% њих живе саме, као удовице без деце или као удовице које немају честе контакте са својом децом, немају живесроднике, нису ничим запослене, па чак и када имају извесне контакте у току недеље са суседима или у клубовима, то не умањује њихову дру-

(28) Kansas City studies (Cummings and al.), од 1960. до 1969. обухватила је укупно 751 домаћинство „старих“ од 40 до преко 90 година, у оквиру више студија у којима је учествовао неколико истраживача.

(29) В. Adams, Kinship in an Urban Setting, Markham Publishing Co., 1968. Поред тога, Адамс је од 1964. до 1968. објавио неколико расправа о сродству у разним часописима. Нарочито је за ово питање значајан његов рад: „The middle — class adult and his widowed or still-married mother“, Social Problems, 1968. pp. 50—59.

(30) J. Aldous, and R. Hill, „Social cohesion, lineage type and intergenerational transmission“, Social Forces, No 43, 1965. pp. 471—482.

(31) G. Rosenberg, „The Worker Grows Old“, San Francisco, Jossey — Bass Inc., 1970.

(32) M. Sussman and L. Burchinal, „Parental aid to married children: Implication for family functioning“, Marriage and the Family Living, No 24, 1962. pp. 320—332.

(33) W. C. Mc Kain, „Retirement Marriages, Agriculture Experiment Station Monograph 3, University of Connecticut, 1969.

штвену изолацију (34). Када је мајка удовица, а има деце, однос мајка-ћерка је много дубљи и приснији, него однос мајка-син јер мајка и ћерка чине једни другима услуге и пружају помоћ (35).

V. Динамички пресек породичног циклуса и положај старих људи

Динамиком породичног живота бави се правац у социолошкој теорији познат под називом: „Развојни приступ“ (*Developmental Approach*). Прве идеје о овом приступу дали су класични функционалисти (Парсонс и др.), утврђујући да свако лице у току свог животног циклуса пролази кроз две етапе, тј. два породична модела. Прву етапу представља *породица оријентације*, а другу, *породица прокреације*. У првој се лице рађа, одгаја и усмерава, оспособљава за живот. То је породица младости, „наметнута“ породица, она није слободно изабрана, она не даје велике могућности за „опције“, већ само усмерава под условима који су дати објективним положајем породице и субјективним стањем односа у њој. Друга породица (прокреације) је породица коју ми сами бирамо, коју стварамо и у којој рађамо потомство. Могућности опције овде су много веће и оне зависе највише од нашег избора и нашег усмеравања. Према томе, ми смо сами ствараоци породице и самог потомства.

У анализи породичног циклуса класични функционалисти се овде задржавају. Они су, као што је речено, били више усмерени на први део животног и породичног циклуса. Шта се даље догађа са породицом када из ње изађу потомци (синови и ћерке), ова подела не даје задовољавајући одговор. Питање је, такође, да ли се у свим случајевима и код свих породичних типова може извршити подела на два породична циклуса. Ако, на пример, побемо од анализе три могућа историјска типа породице: *велика, проширена и нуклеарна* породица, можемо одмах уочити значајне разлике. У „*великој*“ породици не постоје издвојени породични циклуси. Породица је „вечита“, мењају се само њени чланови. Они долазе (рађањем, удајом и сл.) у породицу, али из ње излазе само смрћу (сем женских чланова — у патрилинеарним системима, односно мушких чланова — у матрилинеарним системима). У сваком случају, иста породица је овде, по правилу, трајни оквир човекове егзистенције. У „*проширеној*“ породици не постоји структурно јединство породице, јер се стварају ужи генерацијски нуклеуси. Али и овде се одржава породично јединство, култ велике породице, солидарност сродника и сложен систем економских и емоционалних интеракција. Чак и када појединци живе сами, они нису усамљени и напуштени јер у непосредној близини (у истој згради или стамбеном блоку) живи већина блиских сродника. Тако се о њима стара цео породични „генс“ уколико (стара) особа уопште има живе сроднике. У „*модификованој проширеној породици*“ тенденције ка даљој атомизацији и дезинтеграцији још више се продубљују, долази до значајног разбијања породичног јединства. Узрок томе је, поред осталог, и велика географска мобилност појединаца

(34 и 35) Agency on Aging (A.O.A.) Research Issues, 1972. (Пројекат садржи осам разрађених посебних пројеката о старим људима у САД (офсет штампа, без ознаке страна).

коју ствара индустријско друштво, тако да су лични контакти све рећи, али су облици економске помоћи и емоционалне везаности још увек доста снажни. Само у „*изоливануј нуклеарној породици*“ долази до потпуног прекида и ових веза.

Према томе, у „великој“ породици нема породичних циклуса, односно постоји јединство животног циклуса у оквиру једне исте породице. Са настанком „*проширене*“ породице јављају се два породична циклуса: породица оријентације и породица прокреације, или бар зачеци ова два циклуса. Иако се стварају самостални породични нуклеуси, везе између сродника и између генерација су врло чврсте, не само економске и емоционалне већ и просторне. Подсећамо да код овог модела родитељи и деца живе или у истом домаћинству, или у истој згради или у истом стамбеном блоку. У модификованој проширеној породици јавља се зачетак и *трећег породичног циклуса* на који класични функционалисти нису указивали. Са просторним издвајањем родитеља и деце, родитељи улазе у циклус „*изолације*“ тако да се „родитељска“ породица, када из ње изађу деца, може назвати „*породица делимичне изолације*“. Сам термин „породица“ треба условно схватити у смислу „родитељска“ породица (израз који се употребљава у литератури), иако овде није реч о породици већ о брачном пару који сачињавају родитељи, или чак и само о једном родитељу када остане сам по смрти другог родитеља. И најзад, тек са моделом „*изоливане нуклеарне породице*“, трећа етапа породичног циклуса прераста у „*породицу потпуне изолације*“ јер се везе између генерација потпуно прекидају. У оквиру овог последњег стадијума „*изолације*“ могуће су и разне промене у стилу живота „родитељске групе“. Могуће је да у почетку (по изласку деце из породице) једна иста родитељска група доживи све промене у степену своје изолације: од интегрисане проширене породице у почетку, преко „*делимичне*“ до „*потпуне*“ изолације, али је могућ и обрнут смер догађаја или само неки од ових смерова.

Наука се последњих година све више бави класификацијом ове треће (по некима друге) етапе породичног циклуса. Хил и Роџерс (Rogers) деле на пример целокупни животни циклус у оквиру три генерације (тј. три основна циклуса), на осам периода, рачунајући од рођења до смрти једног лица. Трећи основни циклус почиње са *шестим периодом*: „*млади пунолетни напуштају породицу*“ седми: „*средње године*“; осми: „*доба старости*“. У шестом периоду деца напуштају породицу и она се реорганизује у егалитарну групу; у седмом, даља реорганизација се врши око родитељске брачне групе. Осми период је период повлачења, дезангажовање и удовиштва. Крајњи стадијум у оквиру осмог периода почиње са 77 година, јер је то обично доба када стар човек остаје сам ⁽³⁶⁾.

Нешто другачију поделу трећег циклуса „*изолације*“ дају Томсон и Стрејб. Они деле овај период на: а) породицу коју деца напуштају (породица касне зрелости; б) породица предпензионерског периода; в) породица раног пензионерског периода; д) породица касног пензионерског периода. У ствари цео овај циклус започиње када последње дете буде оспо-

⁽³⁶⁾ R. Hill, and R. Rogers, „The developmental approach“, у књизи „Handbook of Marriage and the Family, Chicago, 1964.

собљено за самосталан живот, и назива се *пост-родитељски период* (*post-parental period*). Он може бити врло дуг, чак и 30 до 40 година. Стога је значајно утврдити положај родитељског брачног пара у свим етапама овог периода, јер он није исти код родитеља који имају 45 и 80 година ⁽³⁷⁾.

Зависно од врсте интеракција које се желе анализирати у сваком од ових пост-родитељских периода могуће је пратити: а) *унутар-генерацијске односе* (између самих родитеља, односно родитељског брачног пара), а касније положај удовца или удовице; б) *међугенерациске односе* (са децом и унуцима) и то било скупно, било анализом сваког родитеља према потомцима и обрнуто. При томе је могуће ове односе пратити *квантитативно* и *садржинском анализом* (степен афекције, вредносно-нормативни континуитет, интензитет интеракција и слично). Најзад, могуће је ове односе проучавати и *према смеровима њиховог кретања*: од родитеља према деци, од деце према родитељима, или код трогенерациских односа, од средње према генерацији потомака и генерацији предака. Пokuшаћемо да на основу наведених истраживања пружимо неколико података о пост-родитељском периоду:

— *Период касне зрелости — сенесенцијума — претходнице старости*, по нашем мишљењу може се обухватити раздобљем од 45 до 60 или 65 година. Тај период није мали, али он не представља период старости у правом смислу речи. Он, дакле, обухвата две пост-родитељске етапе према класификацији Томсона и Стрејба: касну зрелост и предпензионерски период. Ово је у ствари период када и последње дете напушта родитељску породицу (*»launching«* stage), ако се занемари број оних старих људи који остају да трајно живе у истом домаћинству са својом децом.

Квантитативни показатељи указују да је при крају овог периода око 80% мушкараца и 62% жена у браку и да око 1/3 родитеља има бар једно дете у свом домаћинству. Овај период је значајан, према готово свим истраживањима, и по томе што он представља најсретнији период брака осим можда меденог месеца. Неки писци се чак усуђују да тврде да је он сретнији и од меденог месеца. Разлог лежи у чињеници да се по изласку деце из породице, родитељи више окрећу један другом. Неслагања међу писцима постоје само што једни тврде да су срећнији они родитељи код којих је остало бар једно дете, док други сматрају да је управо пост-родитељски период (излазак деце из породице) узрок продубљивања супружанске среће. Истиче се, на пример, да су супрузи без деце много задовољнији браком уопште, а посебно у овом периоду, када су њихове неостварене родитељске амбиције сасвим уташене. Смањују се и разлике у подели послова у домаћинству када деца напусте породицу. Уопште, већина изражава веће задовољство животом. Мало је противуречан положај жене у њему: многи истичу да њен ауторитет нагло расте, чак и њена доминација, сем у погледу полних активности, али се истовремено указује да је то и критични период за жену, криза њене улоге као мајке и домаћице. Неки писци истичу да власт мужа да доноси одлуке привремено расте по одласку деце, или да касније постепено прогресивно опада. С друге стране, учесталост разговора и интелектуално-емоционални контакти

(37) Видети напомену под 11.

супруга, који су стално опадали од самог почетка брака, прогресивно расту по изласку деце из породице, мада никад не достижу ниво из периода меденог месеца.

Међугенерациски односи су исто тако најинтензивнији у овом периоду. „Средња“ генерација одржава контакте и са генерацијом предака (родитеља) и са генерацијом потомака. Она је нека врста стожера и трансмисије међугенерациског континуитета: у погледу учесталости посећивања, пружања помоћи и вршења услуга. Средње и старије генерације се чешће посећују, али су емотивне везе средње генерације са њиховом децом дубље него са њиховим родитељима. Ова генерација је и највећи давалац, како деци, тако и родитељима, док су обрнуто деца и родитељи велики примаоци, а слаби даваоци. Слично је и у погледу вршења услуга.

— *Период ране старости, повлачења, пензионисања и социјалног дезангажовања*, (од 60. до 75. године). У овом периоду око 70% мушараца и само око 36% жена су још у браку. Ова чињеница указује на специфичности положаја мушкарца и жене. Мушкарци много чешће живе у заједници (макар само са брачним другом), док жене чешће живе усамљене. Због тога, они који су још у браку, много су мање интегрисани у мрежу сродничких односа него они без брачног друга. Међутим, унутар брачног пара врше се промене у солидарности мужа и жене протеком времена од органске ка механичкој. Стари људи у овом периоду теже да живе још увек независно али у непосредној близини деце или блиских сродника и да имају честе контакте са њима. Према неким анкетама 90% старих који имају децу, ова их посећују бар једанпут недељно. Адамс је утврдио различите типове односа деце са родитељима, крвним сродницима и пријатељима:

- а) најдубља емотивна везаност: родитељи, крвни сродници, пријатељи;
- б) вредносно-нормативни ставови: пријатељи, родитељи, крвни сродници;
- в) обавезе: родитељи, крвни сродници, пријатељи;
- г) интеракције у посебним односима: родитељи, крвни сродници, пријатељи;
- д) интеракције уопште: пријатељи, крвни сродници, родитељи;
- ђ) узајамно помагање: родитељи, пријатељи, крвни сродници.

У скали ових вредности најдубље су, према Адамсу, везе са родитељима и оне су и најтрајније, мада вредносно-нормативни ставови не морају бити и нису идентични са ставовима родитеља⁽³⁸⁾. У овом периоду слаби и помоћ коју родитељи пружају деци. Њен смер се постепено мења због ниских пензија, болести, финансијске исцрпљености и др. Истиче се, мада о томе не постоји потпуна сагласност, да помоћ коју деца пружају није у тесној корелацији са близином становања. Од тога зависи више врста помоћи (услуге или новчана давања) него сама висина. Врста помоћи зависи и од класне припадности (у радничкој класи помоћ се састоји више од услуга) и од полне припадности (жене врше више услуга, мушкарци више дају новац).

(38) Видети напомену под 29.

— *Период дубоке старости, социјалне изолације и осећања усамљености* (изнад 75 година). Према анкети Томсона и Стрејба, ожењених мушкараца између 75, 79. године било је 61%, између 80. и 84. године 49%, а преко 85 година 34%. Велики контраст представљају жене: између 75. и 79. год. је 29%, између 80. и 84. је 14%, а преко 85 година само 6% уда-тих ⁽³⁹⁾.

Према готово свим истраживањима већина старих људи и у најдубљој старости нису социјално ни породично изоловани. Известан број живи са брачним другом, неки са децом, неки са другим сродницима, или пријатељима. Ако упоредимо укупан број старих људи оба пола који живе сами (ожењени, удовци, разведени, неожењени), са бројем оних који живе са неким у домаћинству у пет земаља (Данска, В. Британија, САД, Пољска и Југославија), утврдићемо да је проценат „усамљеника“ много мањи него проценат породично „интегрисаних“ старих лица. Тако, живе сами: у Данској 28%, у В. Британији 22%, у САД 22%, у Пољској 17% и у Југославији 15%. Обрнуто не живе сами: у Данској 72%, у В. Британији 78%, у САД 78%, у Пољској 83% и Југославији 85% ⁽⁴⁰⁾. Рачуна се да само око 5 до 6% од укупног броја старих нема ниједног блиског сродника. Међутим, према овом истом истраживању, од укупно анкетираних, нема сродника уопште: у Данској 1%, у В. Британији 3%, у САД 1%, у Пољској 6% и у Југославији 10%. Подаци за Пољску и Југославију су прилично неочекивани, али изгледа да је овакво стање последица последњег рата (а можда чак и I светског рата), у којима су ова лица изгубила све ближе сроднике ⁽⁴¹⁾.

Међутим, чињеница је да изванредан број старих особа осећа своје последње дане као усамљеност, изолацију, одбаченост. У том погледу, треба разликовати: *самачко домаћинство* старих људи (living alone) — када они сами живе и одвојено се хране; *осећање усамљености* (loneliness) — субјективно осећање стања напуштености и недостатак узвраћања љубави, и *аномију* (apomie) — одсуство подударности између циљева и прихватљивих средстава да се они остваре (стање очајања, осећање безнадежности). Овај последњи стадијум социјалне изолације је најтежи и најдубљи. То су у ствари стари људи без сродника и без било чије, па и друштвене подршке и помоћи. Рачуна се да од укупно 25 милиона старих, потпуно усамљених у САД има око 2 милиона (крајње изоловани »extremely isolated«); 4,4 милиона старих представљају самачка домаћинства; 5,2 милиона су „често сами“, 2 милиона се често осећа усамљен, 4 милиона су понекад усамљени. Истиче се да су у САД „крајње усамљени“ и са врло slabим контактима најчешће припадници радничке класе, што објашњава висок проценат самоубиства и алкохолизма међу њима ⁽⁴²⁾.

Занимљиве податке о осећању усамљености даје упоредно истраживање за пет наведених земаља. Стари људи далеко највише се осећају усамљени у Југославији. Истина, на питање да ли су увек усамљени само је у Пољској 7% одговорило потврдно, док у Данској, САД, В. Британији

(39) Видети напомену под 11.

(40) Институт за социјалну политику, исто, књига II, VII—9.

(41) Исто, књига II, IX—1.

(42) Видети напомену под 34. и 35.

и Југославији нико није потврдно одговорио. Међутим, често су усамљени у Југославији 32%, у Пољској 13%, у САД 9%, у В. Британији 7% и у Данској 4%. Такође је највећи проценат у Југославији оних старих људи који су понекад усамљени (34%), а најмањи у Данској (13%). У Пољској понекад је усамљено 32%, у САД 30%, у В. Британији 21% (43). И ови подаци доказују нашу тезу да су процеси структурне атомизације индустријске породице у првој фази много снажнији и драматичнији са озбиљним присуством социјалне патологије, а да касније долази до извесног смиривања и емоционалне реинтеграције породичне и сродничке структуре.

Према томе, период најдубље старости је најкритичнији и са становишта породичних односа и са становишта међугенерациске сарадње. У њему је нарочито тежак положај жене о чему је већ било речи, али и оних старих мушкараца који живе одвојено од своје деце и који немају честе контакте са њима. Срећом велика већина, ипак у већој или мањој мери одржава контакте са њима. Многи долазе да проведу последње године код своје деце. Многи се пресељавају у њихову непосредну близину. Болест старих лица изазива готово непрекидно старање, нарочито од стране деце, зато су они нарочито у овом периоду животно везани за њих. Зато губитак (смрт) детета не може ништа да им надокнади. Сигурно је најтежи положај оних старих који немају никога (око 5—6%) и он је свакако најтежи социјални и психолошки проблем.

VI. Утицај класне (слојне) припадности на положај старих људи у породици

Проблем старости може се посматрати и као класно питање, тј. са становишта класне и слојне диференцијације друштва. Такође је положај старих људи различит и у оквиру градске и сеоске подкултуре. Три групе питања доминирају у свим слојевима старе популације: *економско-социјално* (извори прихода, животни стандард, стамбени услови и др.); *здравствено* (специфичност старе особе је у потреби појачане здравствене неге) и *емоционално* (потреба за породичном и социјалном интеграцијом, контактима, активностима и др.).

Социологија на западу не обраћа довољну пажњу овом питању. Чак се истиче да социјалне разлике са становишта сродничких односа нису тако велике као са становишта разлика у полу. Чињеница да су у радничкој класи контакти међу сродницима много чешћи него у „средњој” класи објашњавају се већом близином становања. Међутим, ако се узме у обзир да су сродници у оквиру „средње” класе далеко покретљивији и да живе удаљени од родитеља и других сродника, њихови контакти су пропорционално редовнији и интензивнији. Сем тога, у оквиру радничке класе разлике у полу имају већи значај за породичне и сродничке односе тако да су изразите две линије: отац-син и мајка-ћерка. Разлике су и у смеровима помоћи: у „средњој” класи помоћ је претежно усмерена од родитеља

(43) Институт за социјалну политику, исто, IX—9, IX—10.

према деци средње генерације, а код радника — од деце средње генерације према родитељима. За радничку класу је више карактеристична „проширена” породица, а за „средњу” — „модификована проширена” породица. Зато родитељи и деца помажу у нижим слојевима једни друге више у вршењу услога, док у средњим односно вишим, у новчаним давањима (44).

Овим објашњењима се никако не исцрпљује питање класних разлика старих људи. Социјалне разлике могу се утврдити из података које даје М. Живковић за нашу земљу. Навешћемо неколико података:

а) Међу старим особама које имају редовне личне месечне приходе испод 50.000 дин., 63% њих нема децу, а међу онима са приходима изнад 50.000 дин. само је 35% без деце. Сем тога, међу старим људима који немају никакве обезбеђене редовне приходе њих 62% нема деце у граду у коме живе;

б) Сиромашни стари људи (испод 50.000 дин. прихода) у 39% случајева немају од кога да приме негу када се разболе, док је међу имућнијим ово само у 17% случајева;

в) Деца чији су очеви радници ређе их свакодневно посећују (20%), него што је то случај са децом чији су родитељи службеници (25%). Четвороструко су чешћи случајеви да деца не посећују родитеље уопште када су им родитељи радници (11%) него када су им родитељи службеници (3%);

г) Родитељи — радници су чешће заборављени од своје деце и без њихове новчане помоћи (50%), него родитељи-службеници (31%). Однос деце према родитељима који су без икаквих новчаних примања, је следећи: само 12% прима редовну новчану помоћ од деце, 26% прима неку повремену помоћ, док 55% њих не добија никакву помоћ (7% није хтело да одговори);

д) Међу старим људима који живе сами — 47% је без икакве квалификације и занимања, 29% је радника и 24% службеника. Посебну отежавајућу околност ових „усамљеника” представља њихова старост, јер је само 26% у почетној старости (60—65), док су 52% средње старости (65—75), а 22% их је чак у дубокој старости (45).

Ово истраживање М. Живковића управо је дало врло широку скалу тешких социјалних проблема старих у нашој земљи и указало да је проблем старих претежно *проблем сиромашних људи*. Имућнији слојеви у значајној мери надокнађују старост другим угодностима. Међутим, беда и сиромаштво су највеће социјалне неправде када са њима стар човек мора да заврши свој живот на земљи. Ако је тачно, а то изгледа доказује истраживање М. Живковића, да уз сиромаштво и беду често иду и напуштеност и усамљеност, чак и потпуна социјална изолација, онда је то злочин који се не може оправдати. Срећом, управо су изложена истраживања показала да у савременом индустријском друштву још увек не преовлађује модел „изоловане индустријске породице”, а када он једног дана постане доминантан, друштво ће вероватно до тада успети да реши питање социјалне сигурности старих људи. Међутим, оно неће успети да реши и

(44) L. Troll, исто, стр. 270.

(45) М. Живковић, исто, стр. 140—141.

питање емоционалне сигурности јер није сигурно да ће било каква социјална институција бити успешна замена за породицу. Домови за старе, интернати, пансионери за (имућне) пензионере, клубови и слично, могу само у мањој мери заменити „еликсир“ породичног живота, топлину и љубав коју породица пружа. Зато је можда један од озбиљних задатака науке и политике да пронађу решење за старе људе не само за њихове економске и социјалне, већ и за њихове емоционалне проблеме.

У том погледу праву драму доживљава један део нашег старог сеоског становништва који много теже емоционално доживљава нагло „бекство“ њихове деце у градове и опустела домаћинства. „Бег“ са села је масовна појава и пред нашим очима свакодневно и врло интензивно се одвија права „сеоба“ руралног становништва у урбана подручја. Негативна страна ове миграције јесте што село напушта омладина и уопште млађи људи. Читаво село су због тога опустела и у њима могу да се сретну само стари људи. То доводи до непожељне појаве: сенилизације пољопривредника. Дефинитивни подаци према попису становништва из 1971. године о старосној структури сеоског становништва још увек нису обрађени, те стога није познат садашњи квантитативни обим ове појаве. Међутим, већ подаци из ранијих година су довољно алармантни. Према резултатима пописа пољопривреде из 1960. године, регистровано је 67.223 домаћинства у Југославији без активних чланова (без радне снаге), што чини 2,6% од укупног броја индивидуалних пољопривредних домаћинства. То су у ствари „старачка домаћинства“. Њихов број је различит у појединим подручјима. Релативно највише старачких домаћинстава има у Црној Гори (5,3%). Овде је такође велики проценат домаћинстава без пољопривредне радне снаге (10,2%). Војводина има највећи проценат домаћинстава без пољопривредне радне снаге (14,0%), што указује на интензивно запошљавање ван пољопривреде уз остајање на газдинству. Због тога је у Војводини број старачких домаћинстава релативно мали (4,3%). Висок је проценат домаћинстава без пољопривредне радне снаге и у Босни и Херцеговини (10,2%), док је број пољопривредних домаћинстава без икакве радне снаге (старачка) релативно низак (2,2%). Међутим, *деаграризација села је само први корак ка напуштању села*. То показује и анкетно истраживање у 1963. које је организовао Пољопривредни факултет у Земуну на територији ужег подручја Србије и Славоније, којим је установљено да се број старачких домаћинстава повећава. Од укупног броја домаћинстава у првом житородном рејону (Војводина и Словенија), 31% домаћинстава без омладине. Она је, наиме, завршила разне школе и напустила газдинство и села. Даљих 47% од укупног броја домаћинстава има омладину на газдинству, али је школује и не жели да задржи наследника на газдинству. Само 22% домаћинстава задржава наследника који ће наставити да води индустријско газдинство. У ужем подручју Србије домаћинства без омладине чине 18% од укупног броја домаћинстава, а на Косову око 9%.

Постоје врло озбиљне индикације да су ови проценти данас много већи и да је број „старачких домаћинстава“ на селу добио огромне размере. Тако на пример Ружа Фирст-Дилић тврди да број „старачких домаћинстава“ само у Хрватској данас премаша број из 1960. године за целу Југославију (преко 67.000). Томе је у великој мери допринела и миграција

у иностранство, која је у међувремену добила огромне размере. Све то указује на изузетну специфичност положаја старих људи на селу, чији су проблеми различити од тешкоћа са којима се сусреће стара градска популација. Разлике су вишеструке: *економске* (како обрадити земљу), *социјалне* (како обезбедити егзистенцију), *здравствене* (стара лица на селу немају бесплатну здравствену заштиту), *породичне* (осећање напуштености је много интензивније због традиционалног начина живота сеоског становништва); *имовинскоправне* (осећање стида да се право на законско издржавање остварује судским путем од деце која су их напустила), итд. Због свега тога, проблем старих људи на селу је озбиљан социјални, економски, правни и морални проблем нашег друштва. У целини, то је и класни проблем, обавеза друштва да заштити једну биолошку и социјалну структуру друштва која је озбиљно угрожена. Предлагање начина ове заштите прелази оквире овог рада.

Према томе, стари људи и у граду и на селу представљају озбиљан социјални и класни проблем јер спадају у категорију најсиромашнијег и најнеобезбеђенијег друштвеног слоја са веома изразитим проблемима који су карактеристични само за ову структуру становништва. Зато је и историјски и класни и хумани задатак индустријског, а посебно нашег друштва, да формулише дугорочну, комплетну, научно фондирану и хуманистично осмишљену политику друштвене бриге о старим људима. То је дуг према садашњој генерацији старих, али и према нашој сопственој неминовној сутрашњици.

З А К Љ У Ч Ц И

У овом раду заснованом на већем броју теоријских и емпиријских истраживања у свету и у нашој земљи, покушали смо да одговоримо на основно питање: *да ли индустријска породица савременог друштва потпуно раскида економске и емоционалне везе са генерацијом старих родитеља или су те везе још увек доста интензивне?* На ово питање могу се дати следећи сажети одговори:

1. Недавна истраживања делимично су одбацила научну хипотезу да је индустријско друштво формирало модел „*изоловане нуклеарне породице*“ која радикално раскида везе са сродницима ван породичног „*нуклеуса*“. Изолована нуклеарна породица представља изразиту мањину. У процесу структурне атомизације данас доминира „*проширена породица*“, претежно у радничким слојевима и „*модификована проширена породица*“, у имућнијим слојевима (средња класа). Она представља прелазни облик од проширене ка изолованој нуклеарној породици.

2. Број старих лица који остају да трајно живе у породици њихове деце и других сродника и оних који живе само са брачним другом или потпуно сами, није исти у свим земљама, али разлике међу њима нису изразито велике. Ипак, у земљама које се налазе у првој фази индустријализације (Југославија, Пољска) преовлађује модел проширене породице која структурно интегриса и старе људе у оквире породице њихове деце (око 60%). У развијеним индустријским земљама око 1/3 родитеља живи

заједно са децом у истом домаћинству од 20% у Данској до 42% у В. Британији). Остатак чине стари људи који живе само са брачним другом или потпуно сами.

3. Стари људи који живе изван породица деце или других сродника, у великој већини нису потпуно препуштени њиховим судбинама. Значајан број њих живи у непосредној близини деце или осталих сродника (нарочито у радничкој класи), али је извешан број просторно од њих удаљен. Интеракције (посећивање, писма, телефонски разговори, помоћ у новцу, у поклонима, у вршењу услуга, емоционалне везе и др.) су доста интензивне. Око 50% старих родитеља виђа своју децу свакога дана, а најмање 80% бар једанпут у току недеље.

4. У развијеним индустријским земљама релативно је низак проценат старих људи који се осећају усамљени, док је он много виши у Југославији и Пољској. Изгледа да су у првој фази индустријализације и урбанизације тенденције ка емоционалној дезинтеграцији „проширене породице” снажније од тенденција структурне атомизације, а да у другој фази (постиндустријско друштво) долази до реафирмације породичне кохезије и сродничких веза ван „нуклеарне” породице уз истовремену даљу структурну дезинтеграцију породице. Ова појава изгледа необјашњива, али је вероватно везана са порастом животног стандарда и већом социјалном сигурношћу старих људи.

5. Ако се положај старих људи у индустријској породици посматра праћењем животног циклуса појединца и породичног циклуса, сматрамо значајним наше откриће да уместо два циклуса (породица оријентације и породица прокреације), постоји и трећи циклус: *циклус „изолације”*. У „проширеној” породици долази тек до првих зачетака овог стадијума. У „модификованој проширеној породици” он представља стадијум „делимичне изолације”. Тек у „изолованој нуклеарној породици” и код старих људи без сродника, (око 5—6% у развијеним земљама; око 10% у Југославији) он се може назвати као „стадијум потпуне изолације”.

6. Трећи циклус „изолације” обухвата најмење три периода: а) преходнице старости (сенесценцијума) — када деца напуштају породицу; б) период ране старости повлачења, дезангажовања када се породица старих људи реорганизује у брачну групу; в) период дубоке старости, социјалне изолације и осећања усамљености — када се брачна група своди на усамљеног, преживелог брачног друга — по правилу жену. Најсрећнији је први период, а најтежи — трећи. Сродничке интеракције се у првом периоду најчешће крећу од средње генерације — према генерацији одрасле деце и генерацији родитеља. У другом периоду успоставља се равнотежа између тенденције у раној старости и генерације потомака (дубље везе са децом, а нешто слабије са генерацијом унука). У трећем периоду смер интеракција се битно мења и усмерен је од потомака ка најстаријој генерацији (материјална помоћ, нега, лечење и др.).

7. Значајна димензија у праћењу међугенерациских интеракција је праћење према полу. Жена је у већој мери него мушкарац кохезивни чинилац међугенерациске и уопште сродничке трансмисије. Она мање помаже новцем, али је њена улога у вршењу услуга, у одржавању контакта, у продужењу породичног вредносног система. Значај женског „клана” је

изузетно велики за одржавање сродничке интеракције. Нарочито су снажне везе, између жена: мајка-ћерка, сестра-сестра, као и са мужевљевим женским сродницима. Међутим, жена на крају остаје и умире сама, јер је проценат жена које надживљују своје мужеве много већи. О тој чињеници мора се водити посебно рачуна у свим мерама социјалне и економске политике.

8. Најзад проблем старих је у највећој мери проблем сиромашних, усамљених, напуштених, „изолованих“ старих људи, нарочито оних који немају живе блиске сроднике. То је једно од најозбиљнијих социјалних и класних питања. Истраживања су доказала да су најсиромашнији најчешће без икаквих сродника и са најтежим материјалним, стамбеним, здравственим и емоционалним проблемима. При томе, треба посебно имати у виду две подкултуре (сеоску и градску) у којима је положај старих сиромашних подједнако тежак, али са веома специфичним проблемима сваке од њих.

9. Циљ овога рада није био да прогнозира будућност, нити да чини предлоге, већ само да открије извесне нове, досада недовољно познате чињенице, о положају старих људи у породици индустријског друштва.

Др Марко Младеновић

РЕЗЮМЕ

Положение пожилых людей в семье промышленного общества

Автор в своей работе, основанной на многочисленных теоретических и эмпирических исследованиях зарубежом и в Югославии, пробует ответить на вопрос: разорвала ли полностью семья в индустриальном обществе экономические и эмпирические связи с поколением своих родителей. Результаты исследований отбросили научную гипотезу, что в нем доминирует модель „изолированной ядерной семьи“ грубо разрывающей все связи с родственниками вне семейного „ядра“. В наши дни господствуют „расширенная семья“ и „модифицированная расширенная семья“, в то время как „изолированная ядерная семья“ представляет ярко выраженное меньшинство. Даже и отдельно проживающие пожилые люди имеют достаточно частые общения с детьми и родственниками (посещения, денежная помощь, подарки, оказание услуг, эмоциональные связи и др.). Кроме того, сравнительно небольшой процент пожилых людей чувствует себя часто одинокими.

Семейный цикл состоит из трех периодов? семьи ориентации, семьи прокреации и семьи изоляции. В „расширенной“ семье третий цикл почти не наблюдается, в „модифицированной расширенной семье“ — данный цикл перерастает в цикл „частичной изоляции“ и лишь в „изолированной ядерной семье“ — в цикл „полной изоляции“. Третий цикл разделяется минимально на три периода: поздней зрелости (45—60), ранней старости (60—75) и глубокой старости (свыше 75). Самый счастливый — первый, самый тяжелый — последний период. Самое большое число одиноких „изолированных“ в третьей категории. Особенно большой процент одиноких наблюдается у пожилых женщин, хотя женщина дает жизнь и является самым действенным фактором междуродственных общений.

Проблема појилих главним образом јавља се проблемом у неимућих појилих људеј. Најболее нуджајућесе обикновено јављају се и самими однокими и самими јакељими проблемима (економическими, социальними и емоциональными). Они же в большинстве случаев и не имеют родственников. Положение неимућих појилих људеј в одинаковой степени тяжело и в городской и в сельской среде.

SUMMARY

The position of elder in the family of industrial society

The author has tried in this work, on the basis of great number of theoretical and empiric researches in the world and in Yugoslavia, to answer the question: whether a family in the industrial society completely breaks the economic and emotional relations with the generation of old parents? The results of research have rejected the scientific hypothesis that in such society a dominant model is »isolated nuclear family« which drastically breaks all connections with relatives out of familiar »nucleus«. Today dominant models are »extended family« and »modified extended family«, while »isolated nuclear family« represents the very minority. Even those elder who live alone have rather intensive contacts with their children and relatives (visits, financial help, gifts, services, emotional relationship etc.). Besides that, the percentage of elder who often feel lonely is relatively low.

The family cycle consists of three periods: orientation family, procreation family and isolation family. The third cycle is almost non existing in the »extended family«, while in the »modified extended family«, this cycle outgrows into the cycle of »partial isolation«, and not until »isolated nuclear family«, into the cycle of »entire isolation«. The third cycle is divided on at least three periods: late maturity (45 to 60 years); early old age (60—75); very old age (over 75 years). The happiest period is the first and the most difficult is the third. The greatest number of lonely people, »isolated« ones, is in the third category. Especially high is the percentage of lonely old women, although woman is creator of life and most vigorous factor in interactions of relatives.

The problem of elder is for the most part the problem of poor elder. The poorest are usually the loneliest and with most difficult problems (economic, social and emotional). They are very frequently without relatives, too. The position of poor elder is equally difficult in the urban and in the rural subculture.

RÉSUMÉ

La condition des personnes âgées dans la famille de la société industrielle

Dans ce travail, qui est basé sur un certain nombre de recherches théoriques et empiriques dans le monde et en Yougoslavie, l'auteur a essayé de répondre à la question: est-ce que la famille dans la société industrielle a rompu entièrement les liens économiques et émotionnels avec la génération des parents âgés? Les résultats des recherches effectuées ont rejeté l'hypothèse scientifique que dans cette société domine le modèle de »la famille nucléaire isolée« qui rompt d'une manière drastique tous les liens avec les parents en dehors du »noyau« familial. Aujourd'hui domine »la famille élargie« et »la famille élargie modifiée«, tandis que »la famille nucléaire isolée« représente une minorité très prononcée. Même les personnes âgées qui vivent seules entretiennent des contacts assez étroits avec les enfants et les parents (visite, aide pécuniaire, cadeaux, services, liens émotionnels, etc.).

En outre, le pourcentage est relativement bas des personnes âgées qui se sentent souvent isolées.

Le cycle familial est composé de trois périodes: la famille d'orientation, la famille de procréation et la famille d'isolement. Dans la famille «élargie» le troisième cycle n'existe presque pas, dans la «famille modifiée élargie» — ce cycle se transforme en un cycle «d'isolement partiel», et ce n'est que dans la «famille nucléaire isolée» qu'il se transforme en cycle «d'isolement total». Le troisième cycle se divise en trois périodes au moins, à savoir: de la maturité tardive (45 à 60 ans), de la vieillesse précoce (de 60 à 75 ans), de la vieillesse avancée (au-dessus de 75 ans). La plus heureuse est la première période et la plus dure la troisième période. Le plus grand nombre des «isolés» se trouvent dans la troisième catégorie. Le pourcentage est surtout élevé des vieilles femmes isolées, quoique la femme est la créatrice de la vie et le facteur le plus puissant de l'interaction entre parents.

Le problème des personnes âgées est dans la plus large mesure le problème des vieillards pauvres. Les plus pauvres sont généralement les plus isolés et dont les problèmes à résoudre sont les plus difficiles (économiques sociaux, émotionnels). Ils sont le plus souvent sans parents. La condition est tout aussi difficile des vieillards pauvres dans les régions urbaines que dans les régions rurales.